

Prof. dr Zoran Đerić

Vera Krmpot, doktorand

MIGRACIJA I PROBLEM INTELEKTUALACA

Apstrakt: Pitanje stalnog rastućeg broja imigranata je jedan od ključnih problema današnjice. Ovaj rad ima za cilj da pokuša da sagleda probleme intelektualaca koji su primorani da se otisnu u emigraciju. Osim svuda prisutnih egzistencijalnih pitanja koji se uvek vezuju za problem emigracije, pisci i umetnici suočavaju se i sa posebnim i specifičnim problemima vezanim za svoju oblast delovanja. Neki od tih problema su pitanje jezika, pitanje (ne)mogućnosti afirmacije, pitanje stepena multikulturalnosti nove sredine. Da li je intelektualcima teže ili lakše nego ostalim imigrantima, da li postoji poseban korpus poteškoća na koje nailaze, da li je moguće utvrditi opšti obrazac njihovog (ne)uklapanja u novu sredinu – sve su to teme koje je neophodno otvoriti a ovaj rad predstavlja jedan od koraka u tom smeru.

Ključne reči: imigranti, intelektualci, mogućnost afirmacije, multikulturalnost

Može li se pevati posle Aušvica? Pitali su se pesnici koji su preživeli nacističke logore, poput rumunskog Jevrejina Paula Celana, poljskog Jevrejina Tadeuša Borovskog, ali i nemačkog Jevrejina Teodora Adorna. Iako je bilo previše argumenata protiv pevanja, što je, naravno, metafora za umetnost uopšte, za svaki intelektualni napor, pokazalo se da se i posle logora i stravičnih zločina i genocida može i mora pevati, odnosno intelektualno promišljati ljudski opstanak.

Adorno (Theodor W. Adorno, zapravo Theodor Ludwig Wiesengrund, 1903 – 1969) je, podsetimo se ukratko, bio jedan od najznačajnijih evropskih filozofa XX veka. Kad su ga nacisti izbacili sa fakulteta, 1933. godine, napustio je Nemačku, u proleće 1934. godine. Boravio je u Oksfordu, Njujorku i Južnoj Kaliforniji. Vrativši se u Frankfurt, 1949. godine, preuzeo je katedru filozofije i ubrzo postao vodeći nemački intelektualac. Bio je tzv. javni intelektualac, jer je svoje mišljenje iznosio ne samo na fakultetskoj katedri, već i na radiju i televiziji.

U „Teoriji estetike“ Adorno tvrdi da jedna „autonomna umetnost“ može da slomi uspostavljenju stvarnosti i negira iskustvo konkretizacije, a autentično umetničko delo stiče jednu vrstu „vrednosne istine“, kroz svoju sposobnost da predoči našoj svesti društvene kontradikcije i autonomije (protivrečnosti).

Paul Celan (1920-1970) je pisao na nemačkoj jeziku. Osnovna figura njegovog pesništva je paradoks. Uveo je pojam „protivreč“, kao pravu reč apsurdna. Ali ipak nije izdržao pritisak i izvršio je samoubistvo skočivši sa mosta u Senu, u Parizu.

Tako je književnost poimao i poljski pisac jevrejskog porekla, Tadeuš Borovski (Tadeusz Borowski, 1922-1951). Indikativan je naziv njegove knjige priča, „Gospodo, izvolite u gasne komore!“

Slična pitanja o smislu pevanja, pisanja, intelektualnog bavljenjaa, ili mestu intelektualaca, postavljaju se i danas, na početku XXI veka. Kada su u pitanju aktuelni migranti, i sirijski intelektualci, ili su nedovoljno poznati, ili su već zaboravljeni, kao veliki pisac Halil Džubran (Khalil Gibran), koji je bio libanonski, maronitski, arapski i američki pesnik. Rodio 1883. godine, u mestu Bšari, ili Bšareji, u severnome Libanonu, kraju cedrova, koji se u Starome zavetu spominje oko 103 puta. Mati mu je bila kći maronitskoga sveštenika, pripadnika monofizitske hršićanske crkve, u kojoj se sirijski, ili aramejski - jezik kojim je govorio Hrist-upotrebljava u bogoslužnju. Pošto je 1869, četrnaest godina pre Džubranovog rođenja, bio otvoren, s izvođenjem Verdijeve „Aide“, Sueski kanal, stotine hiljada ljudi - koji su pre toga trgovali kamilama i konjima, držali svratišta za putnike, vodili mnogobrojne karavane - ostalo je bez posla. To je izazvalo nezapamćen egzodus arapskoga stanovništva u Australiju, Afriku, Južnu Ameriku, SAD... Taj veliki talas odneo je i Džubranovu porodicu u Boston. Kada je imao 12 godina, zajedno s majkom, dve sestre i polubratom emigrira u Ameriku. Njegov otac ostaje u Libanonu. 1897. se vraća u Bejrut i počinje da pohađa al-Hikmah gimnaziju i usavršava svoj arapski. Iz Bejruta, preko Grčke, Italije i Španije, odlazi u Pariz (1901- 1903), gde izlaže crteže, o kojima je Ogist Roden (Auguste Rodin) govorio da se mogu uporediti s likovnim delima drugog velikog pesnika i slikara, Vilijama Blejka (William Blake). Džubran je sam ilustrova, kao i Blejk, svoje mnogobrojne knjige, crtajući, nadahnut Leonardom (da Vinci) i Mikelandelom (Michelangelo), ljudska tela u položajima kad najsnažnije izražavaju dušu koja teži jedinstvu sa sobom i sa svetom.

1902. se vraća u Boston. Iste godine, njegova majka, sestra i polubrat umiru od tuberkuloze. 1905. objavljuje eseje u arapskim novinama, a posle toga počinje da objavljuje i pesme. Svoju prvu knjigu, „Nimfe iz dolina“, objavio je 1906. u Njujorku, a drugu, „Pobunjeni dusi“ 1908. Vraća se u Boston 1910. i pridružuje Društvu zlatnih veza, društvu arapsko-američkih pisaca i intelektualaca. Svoj jedini roman, „Slomljena krila“, objavljuje 1912. Arapska

antologija njegovih pesama iz novina objavljena je 1914. u Njujorku, pod nazivom „Suza i smešak”. Njegova prva knjiga na engleskom jeziku, „Ludak”, objavljena je 1918. „Prorok”, njegovo najpoznatije delo izlazi 1923. i odmah postiže veliki uspeh. Svoju kolekciju aforizama, „Kraljevstvo mašte”, objavljuje u Kairu 1927, a knjigu „Isus, sin čovečji”, 1928. 1931. izlaze njegovi „Bogovi zemlje”. Iste godine Halil Džubran umire u Njujorku. Pokopan je u rodnom mestu Bšari.

Halil Džubran je pisao i na arapskom i na engleskom jeziku, pa se u njegovim spisima prepliću zapadnjačka i istočnjačka civilizacija, sve do stilskih i misaonih tananosti. Najveći deo arapskog pesništva napisao je još u ranoj mladosti. Ali, za razliku od značajnih arapskih pesnika i mistika prošlosti - koji su smatrali zadatkom dubokog pesničkog života da se služe kompleksnim pesničkim jezikom, s izrazima kojih se značenje može utvrditi tek kad se prouče debeli rečnici i retke enciklopedije - Džubran je u svoje pesništvo uneo, premda stiliziran, svakidašnji govor naroda. Delomično se i time može rastumačiti njegova neobična popularnost širom arapskoga sveta, i među najpriprostijim ljudima.

Spis „Prorok” mu je doneo međunarodnu slavu. To je poema o čoveku koji se, posle povratka iz preporodne samoće - kakvu su iskusili Buda, Hrist i Muhamed - i pre negoli nestane sa ovoga sveta, obraća onima među kojima je živeo i koji ga prepoznaju tek u trenutku kad ga gube, kao nedostatak sebe samih, pa dakle i kao mogućnost i nadu sebe samih.

Rat je još 1915. godine doneo Siriji veliku glad, kada su majke i bukvalno jele sopstvenu decu. To je bio samo jedan od velikih ratova između Hrišćana i Muslimana, poput ovog sto godina kasnije, koji se naziva i građanskim, ali je, u osnovi, mnogo više. U onaj prvi su se umešale Velika Britanija i Francuska, koje su tada osvojile sirijske zemlje kao svoje kolonije. U ovaj sada su umešane Turska, Nemačka, ponovo Velika Britanija, ali i Amerika i Rusija. A posledice su uništavanje kulturnih dobara, uopšte materijalnih dobara, ljudskih života i egzodus u susedne zemlje, kao i u Zapadnu Evropu.

Znamo brojke, znamo globalne ocene i zaključke, ali šta jer sa sirijskim intelektualcima i njihovim stavovima o tome? Zašto, recimo, nisu podržani pesnici poput Adonisa, koji je već godinama kandidat za Nobelovu nagradu? Ili Zekerijah Tana, istaknuti sirijski prozaist?

Adonis ili Adunis (pravo ime Ali Ahmad Asbar, 1930), sirijski pesnik i esejist, koji je živeo uglavnom u Livani i u Francuskoj. Autor je više od 20 knjiga na arapskom jeziku. Jedan od najznačajnijih predstavnika pokreta „Nova poezija”. Od 1985. živi u Parizu, radio je kao

konsultant pri UNESCO. 2011. je dobio „Geteovu nagradu“. Bio je kandidat za Nobelovu nagradu za književnost, ali je kandidatura odbačena zbog njegovih tvrdnji da je Asad obezbeđivao građanima više slobode i dobrobiti nego što je imaju na području gde vlada opozicija. Evo šta je rekao o dešavanjima u Siriji: “Mislim da religija ima samo delimičnu odgovornost. Treba pre svega obratiti pažnju na ekonomske razloge i obrazovanje. Treba proceniti psihološke i socio-ekonomske aspekte pripadnika generacije koji su odrasli u getima i odatle odlazili u rat, da bi se vraćali kao teroristi. Oni nemaju šta da izgube”.

Islamska država (ID) je sastavila svoju ekonomiju koja funkcioniše na niskom nivou, ali dovoljno efikasno da održava sistem. Udarac toj ekonomiji, po opštem mišljenju, bi poljuljao celokupan ID sistem i budući da džihadisti imaju plitke korene u društvu – vrlo je malo lokalnog ljudstva u njegovim redovima – bili bi prinuđeni da se koncentrišu na sopstveni opstanak. Naime, nemaština bi najverovatnije desetkovala potporu lokalnog stanovništva.

Povremeno tek stižu do nas agencijske vesti da su uhapšeni pojedini pisci koji su se pobunili protiv vlasti, poput Firasa Saada, ili nekog drugog, i od PEN-a, svetskog udruženja pisaca i nacionalnih udruženja pisaca se traži da ih podrže i zahtevaju njihovo oslobođenje.

Sirijski akademik Ezat Al-Sajed Ahmad naziva ovo velikom tragedijom, najvećom i najbrutalnijom do sada.

Salamah Kailah, sirijski pisac poreklom iz Palestine, okrivljuje sirijski režim za masovna ubijanja, uništavanja sela i gradova.

Pisac Al-Sajed Ahmad govori o krizi koja potresa svet, a koja je korespondentna sa sirijskom reakcijom na očaj i frustracije, što govori o veličini njihove patnje. Dodaje da i sami Evropljani sada naglašavaju kako je ova tragedija rezultat pasivnog zapadnog odnosa prema dešavanjima u Siriji.

U EU se vodi žustra rasprava o tome da li je ona, dakle Evropska unija, pod navalom ogromnog broja izbeglica iz Sirije, Libije, Avganistana i Iraka, na putu da izgubi „svoju hrišćansku dušu“ ili će dušu izgubiti ako se prema njihovim zahtevima za azil bude postavljala restriktivno. Nazivaju se licemernim, pre svega Evropa, koja ne razmišlja mnogo o duši, ali i Amerika, koja podržava one koji čereče Siriju, Libiju, Avganistan i Irak...

„Odjedared, Evropa se sa onim što ona misli da se zove duša, ali sada u nosu, našla u situaciji da je mnogo Muhameda došlo podno njenog glavnog brega... Ušlo se sledeću fazu – demografsko i kulturološko remećenje cele Evrope (finansijsko je krenulo odavno)“. Ovo je

jedan od zaključaka iz štampe. Postavljaju se i brojna druga pitanja. Poput: Hoće li se Evropa pretvoriti u izbeglički kamp? Da li je migracija u stvari geopolitičko oružje?

Kao odgovor za ovo navodi se da Evropa stari, a mlada, sveža imigrantska snaga dolazi. Masovni migrantski talas, dugoročno gledano, promeniće etničku i demografsku strukturu starog kontinenta. Nesumnjivo je da će sve ovo, za Evropu, kao ukorenjenu zajednicu, imati dalekosežne identitetske, kulturne i privredne posledice.

Kako se ponašaju intelektualci u ovoj epohi pomerenih vrednosti? Da li su i da li mogu da sačuvaju svoj identitet kao izaslanici kulturnog razvoja i napretka? Da li deluju u pravcu buđenja nade da nisu izgubljene sve šanse za ostvarivanje humanije vizije budućnosti?

Vlada velika konfuzija u oceni ko su intelektualci: da li su to svi ljudi sa visokim obrazovanjem ili je to privilegovana duhovna elita ili su to proizvođači raznih ideologija koji žive od prodaje svojih ideja?

Često se govori o povezanosti duhovne elite sa elitom moći. Ovo pitanje je povezano i sa karakterom individua kao intelektualca i njegovim stavom prema sebi i okolnom svetu. Obrazovanje i znanje predstavljaju uslov, ali ne i dovoljan razlog da neko postane intelektualac. Potrebno je ukazati na razlikovanje dva pojma koji se često mešaju: pojam intelektualac i pojam pseudo-intelektualac. U definiciji intelektualca na prvo mesto dolazi sloboda i autonomija ličnosti, koja je nezavisna u mišljenju i ne prihvata zapovesti ma od koga dolazile. Pobuna protiv autoriteta je bitno svojstvo intelektualaca. Otuda imamo brojne političke emigrante u XX veku. Otuda imamo i situaciju da se pojedini sirijski intelektualci koji su se pobunili protiv vladajućeg režima nalaze u zatvorima, ili su, u najboljem slučaju, u emigraciji. Jer pobuna protiv autoriteta je bitno svojstvo intelektualaca. Intelektualci se u svojim postupcima upravljaju prema savesti, a ne prema normama. To pretpostavlja odgovornost za odbranu slobode i smelost da se suprotstavi nasilju i zlu.

Đuro Šušnjić klasifikuje tri tipa intelektualaca: neutralni tehničar koji prikuplja i klasifikuje činjenice i ponaša se kao „vrednosno neutralni istraživač, zamenjujući humanizam scijentizmom“; „socijalni filozofi“ kao kritičari društva sa stanovišta univerzalnih ljudskih ideala, koji opominju da postoje trajnije vrednosti, bez kojih život gubi smisao, ali ne odgovaraju na pitanje kako da se ti ideali ostvare u represivnom društvu, te ostaju samo moralni kritičari; i „kritički intelektualci“ koji se ne zadovoljavaju saznanjem o činjenicama kakve one jesu, već ih suočavaju sa realnim mogućnosti u procesu saznanja i stvaranja. Oni su, kaže Šušnjić, javni

tumači privatnih nevolja, koji od pojedinačnih muka velikog broja ljudi stvaraju društveni problem, vršeći pobuni protiv „sveta činjenica“ jezikom realno mogućeg.

Dakle, egzistencija intelektualaca raspoznaje se po načinu postavljanja pitanja i davanja odgovora. Kritičko mišljenje (što uključuje kritički stav i prema sopstvenim idejama, kao i prema svetu u kojem žive) je prepoznatljiva odredba intelektualaca – oni su duhovna opozicija sistemu moći. Intelektualni interes je otkrivanje istine da se svet osmisli, a ne da se njime vlada. Drugim rečima, intelektualac „živi za ideju“ a ne od ideja (u tome je razlika između poziva i zanimanja).

I za Zigmunta Baumana je posvećenost ideji bitno obeležje intelektualaca koji se uzdiže iznad parcijalnog znanja sopstvene profesije i angažuje se na globalnim pitanjima istine, rasuđivanja i ukusa vremena.¹ Intelektualac se predstavlja naciji u ime razuma, iznad sektaških interesa, u ime moralnih principa da bi „uneo svetlo mudrosti“ za konfuzne i potlačene. Dakle, intelektualci su inteligentna, misleća, obrazovana, posvećena elita, koja se uzdigla na viši nivo gde se čuje glas razuma i moralnosti.

Angažovanost intelektualaca, u smislu odbrane moralnosti i humane vizije budućnosti, da bi se podržala nada da svet može biti bolji i da se može naći izlaz iz preteće apokalipse, nameće se danas kao kategorički imperativ intelektualnog poziva.

Drugo važno pitanje je jezik. Kada se već obreo u izgnanstvu, svaki intelektualac, a pisac naročito, “ne može ipak a da se ne pita šta je s njegovom stvaralačkom sposobnošću” (Česlav Miloš). “Često se čuje da tajanstvena veza spaja jedinku sa zemljom njenih predaka, sa tлом i svetlom, zvucima maternjeg jezika. Izvori inspiracije, kaže se, mogu mnogo lakše da presahnu kada neko živi u inostranstvu.” Zato se mnogi stvaraooci, intelektualaci uopšte, u emigraciji okupljaju oko pojedinih središta, književnih časopisa, izdavačkih kuća, klubova i biblioteka, čitaju svoje radove jedni drugima, kao i potencijalnim slušaocima, i nastoje da budu što više u svom jezičkom okruženju. Njihova prva publika je uglavnom jednonacionalna, s kojom dele emigrantsku sudbinu, imaju i zajedničke teme. Ali to nije i jedina publika kojoj teži emigrantski pisac. Do čitalaca u domovini se ipak teško dopire, zbog cenzure, političkih zabrana, knjige koje stižu iz emigracije plene se na granicama domovine, tako da su retki primerci koji uspevaju da se prokradu do pojedinih čitalaca. Iako nisu brojni, postoje i takvi čitaoci. Otuda i podela čitalaca na emigrantske i one u domovini, odnosno na pisce koji pišu isključivo za emigrantsku publiku i

¹ Zygmunt Bauman “Post-modernity, Intellectuals”, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1987, p.2.

one koji još uvek računaju i na čitaoca u rodnom kraju. Ovakva podela, naravno, ima svoja ograničenja, a pisci koji podležu takvim namerama i žude ka konkretnim čitaocima gube od univerzalnosti, pa i od opšteg značaja. S druge strane, ambiciozniji stvaraoci suočavaju se sa slabim interesovanjem druge jezičke i književne sredine za njih. Ponekad i očajnički nastoje da skrenu pažnju na sebe. Takođe, postoje pokušaji približavanja tematski, a potom i prelaskom na jezik sredine. Mada su retki oni koji su u tome uspeli (jedan od takvih je Vladimir Nabokov). Ali o tome neprestano razmišljaju, ili im drugi postavljaju takva pitanja: kad već živiš u toj sredini, znaš taj jezik, zašto onda i ne pišeš na njemu? Ali maternji jezik je, kako su to isticali Danilo Kiš, Josif Brodski, Česlav Miloš i drugi, upravo oznaka izgnanstva. Pisac zna cenu koju je platio da bi mogao slobodno da piše na svom jeziku. Ta cena je visoka. S jedne strane – gubitak doma, a s druge – nemogućnost da se udomi u svetu, u drugom jeziku. Koliko god ga poznao, taj novi jezik će uvek ostati jednoznačan, jer pisac “ne piše samo rečima, već celim svojim bićem” (Kiš).

Sve je u jeziku sadržano: mitovi, etika, tradicija, kultura, istorija i pamćenje. Izgnanstvo iz domovine nije, znači, “izgnanstvo iz sintakse” (Kiš). Pesnik je, kako je to rekao Brodski, osuđen na svoj jezik: “Bilo gde da se nalazi, on je u njemu zatvoren kao u svemirskoj kapsuli.” Pristaje na prevođenje svojih dela na druge jezike, iako je uveren da: “Nijedan prevod, ni najbolji, neće preneti sva značenja, sve instance njegovog jezika, sve istorijske, književne, nacionalne, verske, etnografske, pesničke asocijacije originala” (Kiš). Upravo zato ni Nabokov (koji je pisao prozu na engleskom jeziku), ni Brodski (koji je pisao eseje, ređe i pesme na engleskom), ni Kiš ni Danojlić (koji su pisali eseje na francuskom), ni Miloš (koji je pisao i na francuskom i na engleskom), kao ni brojni drugi intelektualci u emigraciji, nisu odustali od pisanja (pre svega poezije) na svojim maternjim jezicima, jer: “Ono što imamo, po čemu istinski postojimo, u vezi je s rodnim tлом, a uklopiti se drugde, to znači: odreći se svoje nesvodljivosti”.²

Pisati na drugom jeziku, to znači, najčešće, pokušati da sam sebe pretumačiš s jednog (starijeg) jezika na drugi (novi). Problem je, ne samo u tome, što su to najčešće dva potpuno različita jezika (etnički, pa i etički, lingvistički, semantički): “struktura jednog jezika nikada se ne preslikava kao u ogledalu u strukturu drugog jezika”, primetio je Stanislav Baranjčak, pesnik s bogatim prevodilačkim iskustvom s poljskog na engleski, odnosno sa engleskog i ruskog na poljski jezik. Istovremeno, u svakom jeziku postoje “sistemi asocijacija, konotacija, tradicije,

² Više kod Милован Данојлић, *Мука духу*, Београд 1996.

vrednosti. Otuda i velik broj semantičkih poteškoća, barijera i zamki, koje govore o sebi u svim sferama života emigranta, od unutrašnje refleksije do kontakta sa drugim ljudima – i to naročito u početnom periodu upoznavanja i navikavanja, kada sva njegova duhovna energija guta doslovno tumačenje vlastitog sveta poimanja s jednog jezika na drugi.”

Bez obzira na metod, iskustvo, znanje, spretnost, kada se emigrant koristi drugim (nematernjim) jezikom ostaje “semantička nesigurnost”, gubi se spontanost, a dobija veštački, konstruisani jezik (s arbitralnim spojem između reči i stvarnosti).

Sa svesnim ili nesvesnim prevođenjem reči (značenja) s tuđeg jezika na svoj i obratno, susreće se svaki stranac, emigrant, atomatski, refleksivno. “Proces jezičke asimilacije imigranta, to je u osnovi stvari nasilje, da bi se sve to zaboravilo.”³ Ali jezik je pamćenje, jezik je sudbina i žig pesnika u izgnanstvu. “*Živeti u novom jeziku*, u jednoj perspektivi, čini se kao mučno podvajanje ličnosti, a u drugoj može se u tome videti šansa za postizanje autentičnog unutrašnjeg pluralizma, otvorenost na više vrednosti koje egzistiraju zajedno u svetu...”

Možda je svejedno na kom se jeziku piše, kad se piše valjano. Lako je dopreti do refleksivnog, svakodnevnog jezika i njegovog sveta jednostavne komunikacije i prenosa informacija, ali nije lako dopreti do pesničkog jezika, još manje do pesničkog sveta, koji nije svet bez refleksija i bez želje da posreduje, i on je usmeren ka drugom, ka čitaocu i sablesedniku, mada je ponekad nepristupačan, nije i neosvojiv.

MIGRATION AND THE PROBLEM OF INTELLECTUALS

Abstract: The issue of constantly growing number of immigrants is one of the key problems of today. This paper aims at providing an overview of the problems of intellectuals who are forced to set off into exile. Apart from the always present existential questions imminent to the problem of emigration, writers and artists are faced with specific problems related to their field of activity. Some of these problems are the language issue, the issue of (im)possibility of affirmation, the question of the degree of multiculturalism of the new environment. Is the whole situation harder or easier compared to other immigrants, whether there is a special corpus of difficulties they encounter, whether it is possible to determine the general pattern of their (lack of) integration into the new environment - these are all topics that need to be addressed and this paper represents one of the steps in this direction.

Keywords: immigrants, intellectuals, the possibility of affirmation, multiculturalism

³ O tome više kod Stanisław Barańczak, „Pomieszanie języków”, u: *Tablica z Macondo*, Londyn 1990.

LITERATURA

Amin al-Fourati, „Zašto Sirijci bježe na Zapad?”, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti>, 5. septembar 2015.

Tjeri Mejsan, „Vašinton odgovoran za migracije”, Mreža „Volter”, Beograd, 2. oktobar 2015. <http://azilsrbija.rs/migracije-u-brojkama/>

Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije, <https://sr-rs.facebook.com/komesarijat/>
www.carsa.rs/migrantska-kriza-i-njen-uticaj-na-evropu

Đuro Šušnjić, „Avantura duha”, „Buka”, objavljeno: 23.09.2013.

Zygmunt Bauman “Post-modernity, Intellectuals”, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1987.

Česlav Miloš, “O izgnanstvu”, u: *U potrazi za otadžbinom* (prevela Ljubica Rosić), Novi Sad 1998.

Josif Brodski, *Udovoljiti senci* (preveo Milovan Đanojlić), Gornji Milanovac 1989.

Danilo Kiš, “Varijacije na srednjoevropske teme”, u: *Skladište*, Beograd 1995.

Милован Данојлић, *Мука духу*, Београд 1996.

Stanisław Barańczak, „Pomieszanie języków”, u: *Tablica z Macondo*, Londyn 1990.